

KRZYSZTOF R. PROKOP

Coelestin Patock, *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche und die Reihenfolge ihrer Hierarchen in der Zeit von 1885-2005 (überarbeitete und aktualisierte Neuauflage) (Beihefte zur Reihe „Das östliche Christentum“, Bd. 1), Augustinus-Verlag bei Echter, Würzburg 2007², ss. 328*

Demetrius Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate. A History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarchy Catalogs (Orthodox Christianity, Vol. 1), The Borgo Press (An Imprint of Wildside Press LLC), [Rockville] 2009, ss. 260*

Spisy chronologiczne pasterzy poszczególnych Kościołów partykularnych legitymują się zamierchłą tradycją, nawiązując do tworzonych już w starożytności chrześcijańskiej (i następnie w wiekach średnich) list, a później katalogów biskupów. Dla państw ukształtowanych w średniowiecznej Europie, w jej «młodszej» części, niejednokrotnie należą one do najdawniejszych zabytków rodzimego piśmiennictwa, z czym mamy do czynienia również na gruncie polskim. Wraz z rozwojem nauk pomocniczych historii, w tym zwłaszcza chronologii, zaczęto opracowywać krytyczne tego rodzaju wykazy, eliminując z nich postaci legendarne (czy wprost fikcyjne) tudzież dążąc do możliwie precyzyjnego określenia ram poszczególnych pontyfikatów, co w odniesieniu do postaci z odległych stuleci bywa nieraz trudne. Co się tyczy struktur Kościoła Zachodniego, szczególnie znanym tego rodzaju kompendium chronologicznym jawi się wielotomowa edycja *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, prace nad której dziesiątym tomem kończy obecnie polski franciszkanin O. Zenon Pięta, gdy znowu strukturom Kościołów Wschodnich poświęcone zostały trzy tomy – w założeniu komplementarnej – serii *Hierarchia ecclesiastica orientalis* autorstwa włoskiego duchownego Giorgio Fedalto. O ile w odniesieniu do diecezji o starożytnym rodowodzie, jej autor (czy raczej kompilator) mógł oprzeć się na rozmaitych starszej daty edycjach (poczynając od dzieła *Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus* M. Le Quiena), dzięki temu nie popełniwszy nazbyt wielu błędów, o tyle co się tyczy realiów słowiańskich krajów Europy, gdzie struktury prawosławne mają średniowieczny (jeśli nie późniejszy) rodowód, owa kompilacja okazała się chybnym przedsięwzięciem, o czym mowa na kartach wcześniej ogłoszonych drukiem recenzji (zob.: „Roczniki Historii Kościoła” 3/58/ (2011), s. 265-276; także: „Kościoł w Polsce. Dzieje i kultura” 16 (2017), s. 151-165).

Zasadniczą przyczyną, która na tym zaważyła, było – obok braku dostatecznego rozeznania w realiach dziejowych opisywanych struktur kościelnych

– niedotarcie do istniejącej literatury przedmiotu, lecz poprzestanie zasadniczo na niewielkiej liczbie wydawnictw encyklopedyczno-słownikowych (zazwyczaj starszej daty), do tego głównie owych z krajów Europy Zachodniej, a przecież jest czymś ze wszech miar oczywistym, iż o sprawach konkretnej społeczności (również wyznaniowej) najwięcej wiadomości posiadają badacze sami w jakiś sposób z danym kręgiem związani (uwaga ta nie dotyczy jedynie kultur stojących na niskim szczeblu rozwoju cywilizacyjnego, nieposiadających własnego piśmiennictwa). Zdarzają się niemniej sytuacje, iż ktoś «obcy», reprezentujący inną nację lub konfesję, zainteresowany (albo wprost zafascynowany) życiem którejs spośród grup etnicznych czy wyznaniowych, dzięki długoletnim kontaktom tudzież obserwacjom dochodzi do znacznej wiedzy w zgłębianej tematyce, co pozwala innym z niemalym zaufaniem odnieść się do jego dokonań na owym polu.

Tak właśnie rzecz ma się w przypadku zmarłego przed dekadą niemieckiego augustianina o kaszubskich korzeniach Celestyna Patocka (urodzonego w początkach 1927 roku na pograniczu polsko-niemieckim, bowiem w Brodnicy, i władającego językiem polskim), o którego wkładzie w badania nad hierarchią Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w ostatnich stu kilkudziesięciu latach tak samo była mowa we wcześniej ogłoszonych drukiem recenzjach (zob.: „Studia Religiosa” 32 (1999), s. 255-260; także: „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 104 (2015), s. 437-445). Znany przede wszystkim jako wydawca kompendium (w sześciu tomach) *Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 годы – Die russischen orthodoxen Bischöfe von 1893-1965* metropolity Manuela Lemieszewskiego (Erlangen 1979-1989), wraz z dopełnieniem zatytułowanym *Lexikon russischer Erneuerer-Hierarchen* (Würzburg 2000), sam opracował i ogłosił drukiem (jeszcze w latach 1967-1968) na łamach kwartalnika „Ostkirchliche Studien” pokrewny tematycznie cykl (w czterech częściach) pt. *Hierarchie der Russisch-Orthodoxen Kirche. Moskauer Patriarchat* (zob.: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011, kol. 35-36), a następnie współpracował regularnie przy wydawaniu ukazującego się począwszy od 1982 r. rocznika *Orthodoxia*, na wzór watykańskiego *Annuario Pontificio* (oraz innych takiego właśnie charakteru wydawnictw w typie elenchusa vel schematyzmu) prezentującego aktualną obsadę wszystkich współczesnych stolic biskupich poszczególnych Kościołów Wschodnich (zarówno prawosławnych, jak i tzw. przedchalcedońskich).

Doświadczenia wyniesione z tych poczynań ośmieliły C. Patocka do przygotowania pod własnym imieniem i nazwiskiem samoistnej publikacji na temat struktur organizacji terytorialnej oraz chronologii obsady poszczególnych stolic biskupich Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej za lata 1885-2000, która ukazała się w roku dwutysięcznym jako tom pierwszy nowej serii *Beihefte zur Reihe „Das östliche Christentum”* nakładem Augustinus-Verlag w Würzburgu. W siedem lat później, a więc na krótko przed śmiercią autora (jego życie dobiegło kresu 22 II 2008 r.), światło dzienne ujrzało w druku drugie, poszerzone wydanie tej pracy

(w międzyczasie zakonna oficyna wydawnicza wüzburgskich augustianów została «wchłonięta» przez tamtejsze wydawnictwo Echter), której fundamentem są wspomniane wyżej dzieła metropolity Manuela Lemieszewskiego, dalej baza danych służąca do opracowywania kolejnych roczników *Orthodoxii*, wreszcie materiały własne C. Patocka, zgromadzone przez lata zajmowania się problematyką hierarchii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Nie mógł on już spożytkować wydanej rok wcześniej okazałej publikacji *История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г.* (Moskwa 2006), podobnie jak nie wskazuje na – zapewne mu znaną – rosyjską edycję pozostałej części korpusu bio-bibliograficznego M. Lemieszewskiego pt. *Русские православные иерархи 992-1892* (Moskwa 2002-2004), która skądinąd tylko w niewielkiej mierze zazębia się pod względem ram chronologicznych z jego opracowaniem (zob.: „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 104 (2015), s. 437-445). To zaś z pewnością zasługuje na uwagę ze strony także polskich historyków Kościoła, nie wymaga bowiem objaśniania fakt, iż niejedna z owych eparchii obejmuje ziemie historycznie wpisane w dzieje przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, natomiast w dobie porozbiorowej wprost funkcjonowała na ziemiach polsko-litewsko-ruskich – obok łańciskiej oraz unickiej – przynależąca do struktur Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej hierarchia prawosławna, gdy znów po 1918 roku dał znać o sobie spór w materii autokefalii, który nową odślonę zyskał z końcem II wojny światowej i nastaniem w tym regionie kilkudziesięcioletniej dominacji sowieckiej.

Objętościowo niespecjalnie okazała, bowiem licząca niespełna 330 stron druku w formacie A5 (powiększonym), publikacja *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche und die Reihenfolge ihrer Hierarchen in der Zeit von 1885-2005* przynosi bardzo obfity materiał o charakterze przede wszystkim propograficznym, a w drugiej kolejności historyczno-statystycznym. Z góry trzeba wszakże zaznaczyć, że w edycji tej zainteresowany czytelnik nie znajdzie jakiegokolwiek obszerniejszego tekstu wprowadzającego w tematykę, poza jedynie zwięzłą przedmową autora (s. 3-6), dopełnioną wykazem skrótów (s. 6-7). Podobnie nie ma tu żadnego zestawienia bibliograficznego, które by umożliwiało rozeznanie w istniejącej literaturze przedmiotu, co niewątpliwie postrzeżać należy jako pewien mankament tego opracowania. Jedynie w przypisie umieszczonym na samym początku zestawień chronologicznych (s. 9 przyp. 7) C. Patock wskazał, iż źródłem podawanych przezeń danych geograficznych i po części również statystycznych są trzy wydawnictwa encyklopedyczno-słownikowe, mianowicie *Politisches Lexikon Rußland* z 1994 roku, dalej wydana w latach 1970-1978 i dobrze znana polskim czytelnikom starszej daty *Wielka encyklopedia sowiecka (radziecka)*, wreszcie – to «ukłon» pod adresem naszego rodzimego dorobku leksykograficznego – *Nowa encyklopedia powszechna PWN* z lat 1994-1997. Nie trudno domyśleć się, że zaczerpnięte stamtąd informacje to te, które mówią nam

o podziałach – natury administracyjnej – Rosji (czy też Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich), zaludnieniu, wreszcie zmianach historycznych nazw miast będących stolicami poszczególnych eparchii. Z pewnością natomiast C. Patock nie mógł zaczerpnąć stamtąd danych odnoszących się do liczby wiernych czy rozwoju struktur kościelnych, które w rzeczy samej są przez niego podawane (choć w stosunkowo niepokąznym wyborze), lecz korzystającemu nie jest wiadome, na jakim tutaj oparł się fundament. W ogólności aparat naukowy prezentowanej książki (a w zasadzie jego brak) stanowi «piętę Achillesową» teźże, niemniej można założyć, iż zasugerowany modelem przyjętym w wyżej wzmiankowanym roczniku *Orthodoxia*, przynoszącym wyłącznie informacje natury personalnej (oraz adresowej) tudzież co się tyczy struktur terytorialnych poszczególnych Kościołów Wschodnich, autor prezentowanej edycji powielił ów model, tworząc coś w rodzaju schematyzmu historycznego, którego przedmiotem nie jest pojedyncza eparchia, lecz cała Rosyjska Cerkiew Prawosławna – w aspekcie jej organizacji diecezjalnej i przede wszystkim hierarchii kościelnej.

We wspomnianym tu wstępie (*Forwort*) relatywnie sporo uwagi poświęcił on interesującej, a dotyczącej również realiów polskiego prawosławia instytucji episkopatu tytularnego w kontekście wschodniego chrześcijaństwa (s. 3-4). W Patriarchacie Moskiewskim owi biskupi-wikariusze (*Vikarbischöfe*), wspomagający w posłudze rządców poszczególnych eparchii, pojawili się począwszy od 1698 roku, która to data w sposób niedwuznaczny wskazuje, że mamy do czynienia z jednym spośród przejawów przejmowania za rządów cara-reformatora Piotra I Wielkiego wzorców zachodnich, który to proces okcydentalizacji (skądinąd ograniczonej w swym wymiarze i przeprowadzanej w sposób bardzo selektywny) dotyczył nie tylko agend państwowych tudzież życia gospodarczego, ale w pewnym stopniu i sfery religijnej (szczególnie pamiętnym przejawem ingerencji owego monarchy w sytuację zastaną na tej płaszczyźnie było wstrzymanie w 1700 r. wyboru nowego patriarchy Moskwy i całej Rosji, po czym tron patriarszy pozostawał następnie nieobsadzony aż po rok 1917, miast czego narzucono model kolegiального kierowania sprawami rosyjskiej Cerkwi wpierw przez Kolegium Duchowne, a następnie przez Święty Synod, co później starano się przeszczepić i na grunt Kościoła katolickiego, kiedy – w następstwie rozbiórów Rzeczypospolitej Obojga Narodów – pod panowaniem dynastii Romanowów znalazły się miliony katolików). Początkowo w odniesieniu do pojedynczej eparchii mógł być ustanowiony również tylko jeden biskup-wikariusz, co również zasadniczo odpowiadało realiom Kościoła katolickiego, gdzie w danej diecezji istniała tylko jedna sufragania. Z czasem jednak (pozostając nadal przy realiach zachodniego chrześcijaństwa), wobec znaczącego wzrostu liczby wiernych, w przypadku szczególnie rozległych biskupstw (jak – w rzeczywistości państwa polsko-litewskiego – wileńskie, łuckie czy krakowskie, ale nie tylko te) pojawiły się prócz tego tzw. sufraganie okręgowe, a ponadto ustanawiani byli sporadycznie także «nadliczbowi» biskupi tytularni, którzy *de nomine*

oraz *de iure* nie byli sufraganami, na co jednak wielu dzisiejszych autorów w zupełności nie zwraca uwagi, traktując ich na równi z pozostałymi.

Niewątpliwie wspólnym wszystkim tymże biskupom (mowa nadal o zachodnim chrześcijaństwie) było to, że konsekrowano ich na tytularne stolice *in partibus infidelium*, których dobór jawi się zgoła przypadkowy (choć w pewnym okresie – mianowicie w stuleciach XV-XVII – zachodziła powtarzalność, stąd kolejnych sufraganów w danej diecezji święcono na jeden i ten sam tytuł), co stanowi istotną różnicę względem praktyki przyjętej w rosyjskim prawosławiu (i nie tylko), a początkowo również i w obrządku grecko-katolickim Kościoła katolickiego. Prawosławni oraz unicy (ci drudzy tylko w XVIII w. oraz jeszcze w początkach kolejnego stulecia – później już nie, «równając») w owym względzie do zasad przyjętych w obrządku łacińskim) biskupi pomocniczy otrzymywali (a w prawosławiu otrzymują nadal) tytuły urobione od innych ważnych ośrodków życia kościelnego na terenie danej eparchii (poza – oczywiście – samą jej stolicą, której miano znajduje się w tytularze hierarchy stojącego na czele lokalnego Kościoła). Żeby odwołać się – dla ilustracji – do współczesnych polskich realiów, u boku prawosławnego metropolity warszawskiego posługę pełnią (czy też pełnili) biskupi Bielska Podlaskiego, Siemiatycz i Hajnówki, u boku władzyki białostocko-gdańskiego – biskup Supraśla, a u boku władzyki przemysko-nowosądeckiego – biskup Gorlic. W rosyjskiej Cerkwi dopiero począwszy od roku 1917/1918 wprowadzono możliwość, aby w jednej eparchii czynny był więcej aniżeli wyłącznie pojedynczy biskup-wikariusz, przy czym podobnie, jak w przypadku biskupów pomocniczych w Kościele katolickim, godność ta stanowi często (jeśli nie wręcz zazwyczaj) szczebel ku dalszym awansom po szczeblach hierarchii episkopalnej, co dobrze widać na przykładzie naszych rodzimych hierarchów prawosławnych.

Na kartach publikacji *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche...* owe translacje biskupów, niestety, trudno śledzić, bowiem z sobie wiadomych względów C. Patock nie uznał za celowe wskazywać przy poszczególnych hierarchach, z której stolicy przynosili się (czy też – precyzyjniej – byli przynoszeni przez Święty Synod) na inną, stąd jedynie po większej liczbie stron podanych przy danej osobie w zamieszczonym na końcu opracowania indeksie osób (*Personenregister* – s. 271-317) można wnioskować, czy duchowny ten przez cały okres przynależenia do grona episkopatu pozostawał przy jednym i tym samym tytule, czy też w jego biografii pojawiają się dwie stolice (albo i większa ich liczba). Skądinąd poruszanie się po wspomnianym indeksie (dopełnionym przez *Ortsregister* – s. 318-327) dodatkowo jest utrudnione przez fakt, że jakkolwiek imiona i nazwiska podane są tam w transkrypcji na alfabet łaciński, to kolejność ich wyszczególnienia odpowiada porządkowi liter w alfabecie rosyjskim. Taki sam porządek obowiązuje zresztą i w całej książce, stąd po eparchiach o nazwach rozpoczynających się na litery „a” i „b”, następują z kolei te na litery „w”, „g”, „d” (itd.), stąd dla kogoś, kto nigdy nie miał do czynienia z językiem greckim, rosyjskim czy

bułgarskim, docieranie do konkretnego wykazu chronologicznego (lub informacji o danej osobie) będzie – siłą rzeczy – wiązało się z dodatkowym wysiłkiem. Z drugiej strony trudno zakładać, że ktoś, kto poświęca uwagę losom rosyjskiej Cerkwi (czy w ogólności prawosławia), miałby w ogóle nie znać alfabetu greckiego, który – obok łacińskiego – stanowi wszak fundament naszej cywilizacji, stąd każdemu humaniście ewentualne braki w tym względzie wypadają jak najrychlej uzupełnić.

Jak była już wcześniej mowa, edycja ta, choć w warstwie chronologicznej ograniczona do lat 1885-2005, zawiera wiele poloników, z jednej bowiem strony mamy do czynienia z eparchiami, które obejmowały ziemie zaboru rosyjskiego, z drugiej zaś z hierarchami, którzy pełnili tu posługę zarówno przed latami 1914/1918, jak też za czasów II Rzeczypospolitej – na czele z metropolitą Warszawy i całej Polski Dionizym Waledyńskim, tu uwzględnionym jako biskup – kolejno – Krzemieńca oraz Wołynia (s. 39-40; nie wiadomo natomiast, na co wskazuje przypisana doń w indeksie osób s. 192, jako że na stronie tej nie ma o owym hierarsze mowy). Kolejno zatem na kartach *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche...* pojawiają się eparchie: Brześć Litewski i Kobryń (s. 23), Wilno wraz z Kownem (s. 26-28), Winnica i Mohylów z Tulczynem (s. 28-29), Wołyń i Równe wraz z Włodzimierzem Wołyńskim, Ostrogiem, Krzemieńcem, Kowlem, Berdyczowem i Łuckiem (s. 39-41), Grodno i Białystok (s. 54-55), Drohobycz i Sambor (s. 61-62), Żytomierz i Owruć (s. 68-69), Kamieniec Podolski i Gródek (s. 82-83), Lwów i Drohobycz (s. 101-102), Mińsk i Słuck wraz z Bobrujskiem i Turowem (s. 105-106), Mohylów i Mścislaw (s. 106-107), Nowogródek i Lida (s. 129), Owruć i Korostyń (s. 131-132), Pińsk (s. 151), Podole i Braclaw (s. 152-154), Równe wraz z Ostrogiem (s. 162), Tarnopol i Krzemieniec (s. 211-212), Tulczyn i Braclaw (s. 219), Turów i Mozyr (s. 219-220), wreszcie Chełm i Warszawa wraz z Lublinem i Bielskiem Podlaskim (s. 232-234), gdy znów badacz epoki przedrozbiorowej bez trudu skojarzy takie również nazwy (chodzi o centra przyjaźniej przejściowo znajdujące się w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów), jak chociażby: Wielkie Łuki (s. 25-26), Witebsk i Orsza (s. 29-30), Homel i Mozyr (s. 53-54), Kijów wraz z Humaniami czy Perejasławiem (s. 83-88), Połock (s. 154-155), Psków (s. 158-160), Ryga z Rewalem, Narwą, Mitawą i Dyneburgiem (s. 160-162), Smoleńsk (s. 190-192) czy Tallin (s. 199-201). Jak nietrudno zauważyć, w powyższym wyliczeniu niektóre nazwy geograficzne powtarzają się, wszakże jest to warunkowane powstaniem nowych eparchii, a tym samym i dokonującą się zmianą nazewnictwa, co zresztą znamy i z realiów Kościoła katolickiego.

Opracowanie C. Patocka, choć bynajmniej nie pionierskie w swym zamyśle, bez wątpienia będzie przydatne przede wszystkim dla badacza rzeczywistości eklezjalnej ziem polskich w końcowym okresie niewoli narodowej. Dysponuje on wprawdzie tego rodzaju zestawieniami hierarchów, pomieszczonymi chociażby w pracy zbiorowej *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś* (Warszawa 1993), zaś pragnąc je skonfrontować z jakimś innym kompendium, może się wspomóc

cenną publikacją *Vademecum do badań nad historią XIX i XX w.* I. Ichnatowicza i A. Biernata, gdzie nie poprzestano na wykazach obsady biskupiej diecezji katolickich, nie pomijając też innych Kościołów o strukturze hierarchicznej, wpisanych w najnowsze dzieje Polski, niemniej po książkę *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche...* sięgnie zarazem ktoś zainteresowany prawosławiem w ogólności, dotyczy bowiem ona struktur cerkiewnych na terenach dzisiejszej Rosji, Białorusi, Ukrainy i państw nadbałtyckich, ale również Gruzji (s. 248-254: *Das Exarchat Georgien*), jak też obecności rosyjskiej hierarchii w krajach Europy Zachodniej i Północnej oraz w Nowym Świecie (s. 254-265: *Die Exarchate im Ausland*), wreszcie także prawosławnych misji na Dalekim Wschodzie (s. 265-270: *Die Geistlichen Missionen*). Rzecz oczywista, iż tego rodzaju informacje prędzej jeszcze (i bardziej nawet precyzyjne) znaleźć można w publikacjach ukazujących się w samej Rosji, gdzie opracowań z zakresu chronologii dziejowej publikuje się wcale niemało i niektóre spośród nich w pełni zasługiwałyby na dostrzeżenie przez historyków z Polski (dla przykładu przywołać tu można kompendium *Губернии Российской Империи. История и руководители 1708-1917* [Moskwa 2003], pod redakcją N.F. Samochwałowa, przynoszące spisy rządców poszczególnych guberni Cesarstwa Rosyjskiego, obok informacji na temat zmian w organizacji terytorialnej imperium Romanowów, którego wszak częścią stanowiła większość niegdysiejszych ziem państwa polsko-litewskiego). Dużo trudniej natomiast będzie rodzimym badaczom znaleźć alternatywne źródło informacji w przypadku danych pomieszczonych w drugiej z edycji, której poświęcona jest obecna recenzja, gdyż traktuje o realiach cokolwiek bardziej odległych (choć nie do końca) z perspektywy naszych dziejów kościelnych.

Mowa o wydawnictwie bardzo bliskim pod względem koncepcyjnym wyżej przedstawionemu dziełu C. Patocka, jakkolwiek w porównaniu z tamtym prezentującemu się pod niejednym względem zdecydowanie korzystniej. Dotyczy to przede wszystkim warstwy historycznej, jako że w *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche...* została ona zredukowana do minimum. Niekiedy stosowna nota w publikacji o hierarchii rosyjskiej Cerkwi zajmuje w druku zaledwie 2-3 wiersze, niemal każdorazowo ustępując miejsca danym natury geograficzno-statystycznej, wśród których przeważają zresztą informacje o charakterze encyklopedycznym (region państwa, największe miasta, liczba ludności w tychże), niewiele mówiące na temat rzeczywistości eklezjalnej tudzież życia religijnego wiernych zamieszkujących daną eparchię (to zupełnie tak, jak gdyby ktoś, pragnąc opisać diecezję Kościoła w Polsce, podawał informacje głównie na temat poszczególnych województw i powiatów z danego terytorium, tamtejszych miast, składu etnicznego ludności itp.). Natomiast w edycji *The Ecumenical Patriarchate. A History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarchy Catalogs* (w opracowaniu Demetriusa Kiminsa), bowiem o niej mowa, noty historyczne są przeważnie obszerniejsze, obok wiadomości na temat dziejów konkretnej jednostki kościelnej organizacji

terytorialnej przynosząc też – analogicznie, jak u C. Patocka – informacje natury geograficznej (brak natomiast jakichkolwiek danych statystycznych). Opracowanie to, przygotowane przez badacza z Aten, ukazało się – jak dowiadujemy się z odautorskiego wstępu (*Preface* – s. 9) – zarówno w wersji greckojęzycznej, jak też anglojęzycznej (początkowo planowana była tylko owa pierwsza), co stanowi niewątpliwy walor całego odnośnego zamysłu. Studiując zestawienie bibliograficzne na s. 256 (podane tylko w skromnym wyborze) nietrudno bowiem zorientować się, iż (czego skądinąd łatwo było się domyśleć) nie mamy do czynienia bynajmniej z pionierską publikacją na temat hierarchii Patriarchatu Ekumenicznego – tyle tylko, że wcześniejsze zostały ogłoszone w języku greckim (na czele z fundamentalnym kompendium *Επισκοπική Ιστορία του Οικουμενικου Πατριαρχείου* z roku 1996), stąd ich recepcja na szerszym forum jawi się znikoma.

W odróżnieniu od wyżej zaprezentowanej książki C. Patocka, w której brak jakiegokolwiek wstępu historycznego, lecz zawiera ona wyłącznie spisy hierarchów, w swojej pracy D. Kimins pomieścił wprawdzie tekst zatytułowany *The Ecumenical Patriarchate – A Short Story* (s. 11-29), który – opatrzony przypisami – nie zajmuje wprawdzie wiele miejsca w druku, jednak należy wziąć pod uwagę, że obecnie omawiana publikacja ma okazały format A4, zarazem też zastosowano w niej znikomą interlinię tudzież niezbyt dużą czcionkę, stąd sugerowanie się znikomą liczbą stron, na których coś zostało zamieszczone, może prowadzić do zgoła mylących wniosków. Po owej części wstępnej widnieje z kolei – na s. 31-48 – wykaz chronologiczny *The Ecumenical Patriarchs: A Catalogue (Archbishops of Constantinople, New Rome, and Ecumenical Patriarchs)*, który tak samo zaopatrzony został w aparat naukowy, przy czym przypisy występują też i przy kolejnych zestawieniach chronologicznych (choć już zdecydowanie rzadziej). Wszystkie one (tj. wykazy) są dwujęzyczne, podając brzmienie imion poszczególnych hierarchów zarówno po angielsku, jak i – w drugim rzędzie – po grecku, której to dwujęzyczności nie zastosowano w *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche...*, gdzie cyrylica w ogóle jest nieobecna. Natomiast zarówno w jednej, jak też w drugiej z prezentowanych w ramach obecnego tekstu publikacji, autorzy starali się wykazać precyzję w materii dat sprawowania godności przez poszczególnych biskupów prawosławnych, ograniczywszy się nie wyłącznie do lat, lecz podając również datyienne. W przypadku publikacji C. Patocka nie budzi to jakiegokolwiek zdziwienia, bowiem dla okresu 1885-2005 nie powinny występować trudności z ustalaniem precyzyjnej datacji. Bardziej zastanawiać może czytelnika fakt, skąd taka sama precyzja w odniesieniu do hierarchii Patriarchatu Ekumenicznego, skoro w tytule publikacji nie widnieje żaden *terminus a quo*, a przecież niejedna spośród uwzględnionych przez D. Kiminasa stolic biskupich sięga w swej genezie starożytności chrześcijańskiej (lub przynajmniej wieków średnich).

Otóż poza wspomnianym tu wykazem biskupów Bizancjum, a następnie patriarchów Konstantynopola, w którym na pierwszym miejscu uwidoczniło

św. Andrzeja Apostoła, zaś przy obecnym arcybiskupie – Bartłomieju I – widnieje numer porządkowy „269”, pozostałe wykazy w części zasadniczej (s. 49-163) dotyczą okresu począwszy od 1800 roku, a zatem czasów najnowszych i współczesnych, dla których daty dzienne stanowią zupełną oczywistość. Można by w tej sytuacji postawić autorowi zarzut, iż owo ograniczenie w warstwie chronologicznej nie znalazło odzwierciedlenia w tytule publikacji, czego wszak należało by ze wszech miar oczekiwać. Tyle tylko, że w pierwszym i najobszerniejszym spośród pomieszczonych na końcu edycji aneksów (*Appendix I* – s. 169-214) znalazły się *Lists of Hierarchs before 1800 A.D.*, gdzie – rzecz oczywista – daty dzienne (a nawet miesięczne) trafiają się już dużo rzadziej. Formalnie zatem D. Kiminas wywiązał się z tego, do czego obliguje go przyjęty tytuł opracowania, dając pełne listy obsady poszczególnych stolic, niemniej pewne odczucie dyskomfortu pozostaje, z jednej bowiem strony owe spisy chronologiczne niejako sztucznie podzielone zostały na dwie części (zamieszczone do tego w odwrotnej kolejności: najpierw postaci z wieków XIX-XX i początków XXI stulecia, później dopiero biskupi z dawniejszych epok dziejowych), z drugiej zaś nigdzie nie została uzasadniona przyjęta przed autorem cezura (zastosowana także we wstępie historycznym – s. 20, wszakże i stamtąd nie dowiadujemy się, czym jest ona warunkowana, stąd trudno oprzeć się wrażeniu, iż chodzi o czysto «mechaniczny» podział, niewystępujący wyłącznie przy patriarchach Konstantynopola).

W obu częściach prezentowanej edycji, prócz imion oraz czasokresu sprawowania godności, podawane są również nazwiska hierarchów, przy czym – zwłaszcza dla okresu przed XIX w. – często nie są one znane, a dla starożytności chrześcijańskiej i wczesnego średniowiecza z oczywistych względów w ogóle nie występują. Ponadto Demetrius Kiminas pomieścił bardzo istotne, a całkowicie nieobecne w opracowaniu C. Patocka (na co wyżej zwrócono uwagę) wskazania dotyczące translacji na stolicach biskupich, dzięki czemu dowiadujemy się, czy przed uzyskaniem danej godności wzmiankowany hierarcha należał już do grona episkopatu i czy ewentualnie przeszedł następnie na jakąś inną stolicę – do patriarszaty włącznie. Grecki autor podaje również (tu już z ograniczeniem do samego roku, bez dnia i miesiąca) daty życia poszczególnych członków uwzględnionej hierarchii, przy czym dla dawniejszych stuleci jest to nieraz wyłącznie rok śmierci, niemniej i to jawi się czymś zdecydowanie użytecznym, czego nie dostaje w *Die Eparchien der Russischen Orthodoxen Kirche....* W ogólności zresztą – na co już wyżej zwrócono uwagę – przy porównaniu obu, edycja grecka wypada zdecydowanie korzystniej i jest dużo bardziej użyteczna dla historyka Kościoła, który nie ma dostępu do obszerniejszej, nowszej literatury na odnośny temat, aniżeli tamta wydana w serii *Das östliche Christentum*, w przypadku której widać pewien minimalizm w podejściu do zarysowania kwestionariusza badawczego. Tak się jednak szczęśliwie składa dla badacza z Polski, że bez większego trudu może on dotrzeć do publikacji rosyjskojęzycznych i dzięki temu poszerzyć zakres

dostępnej mu wiedzy na temat tamtejszej hierarchii, podczas gdy wydawnictwa ukazujące się pod auspicjami Patriarchatu Ekumenicznego są jednak dużo rzadsze w naszych księgozbiorach, a i znajomość greki (w porównaniu z rosyjskim) raczej sporadyczna.

Pora jednak postawić pytanie, w czym może okazać się przydatna polskiemu historykowi publikacja D. Kiminasa, jeśli ktoś nie jest zainteresowany prawosławiem na obszarze dawnego Cesarstwa Bizantyjskiego, lecz wyłącznie realiami Europy Wschodniej. Pozytywna odpowiedź w owym względzie dotyczy dwóch płaszczyzn: porównawczej (czego można było niejako z góry się domyśleć, bowiem każde jedno opracowanie nasuwa jakieś skojarzenia i pomysły badawcze odnośnie do płaszczyzn własnych eksploracji) oraz owej warunkowanej jurysdykcją – w różnych momentach dziejowych – patriarchów ekumenicznych nad strukturami prawosławnymi w naszym regionie Starego Kontynentu. Nie od rzeczy zresztą będzie przytoczyć tutaj tytuły poszczególnych rozdziałów edycji *The Ecumenical Patriarchate. A History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarchy Catalogs*, jako że pozwalają one mniej zorientowanej osobie poznać, jakich obszarów świata epoki najnowszej i współczesnej dotyczy (czy też dotyczyła) jurysdykcja aktualnych patriarchów Konstantynopola, spośród których Athenagoras I (lata 1948-1972), Demetriusz I (lata 1972-1991) i w szczególności Bartłomiej I (od 1991 roku) w sposób znaczący zapisali się w historii prowadzonego od wielu już dekad dialogu ekumenicznego. Kolejno zatem w prezentowanej edycji zostały uwzględnione: *Metropolitanates in Eastern Thrace* (s. 52-66), *Metropolitanates in the Island* (s. 67-72), *Metropolitanates in Northwest Asia Minor* (s. 73-82), *Metropolitanates in Southwest Asia Minor* (s. 83-95), *Metropolitanates in Central Asia Minor* (s. 96-104), *Metropolitanates in Northeast Asia Minor* (s. 105-110), *Metropolitanates in the Dodecanese* (s. 111-119), *The Semi-Autonomous Church of Crete* (s. 120-133), *Metropolitanates in Western Europe* (s. 134-138), *Metropolitanates in America* (s. 139-144), *Metropolitanates in Oceania and the Far East* (s. 145-147), *Autonomous Church of Finland* (s. 148-150), *Autonomous Church of Estonia* (s. 151-153), *Former Autonomous Church of Latvia* (s. 154-155), *Extra-Territorial Jurisdiction* (s. 156-158), wreszcie *Metropolitanates of the New Lands of Greece* (s. 159-161).

Doprecyzowując w tych punktach, które mogą zainteresować polskiego czytelnika, zwierzchności patriarchy ekumenicznego podlegają prawosławni metropolici: Wielkiej Brytanii (Archbishop of Thyatira and Great Britain, Exarch of Western Europe and Ireland), Austrii (Metropolitan of Austria, Exarch of Hungary and Middle Europe), Belgii (Metropolitan of Belgium, Exarch of Netherlands and Luxemburg), Francji (Metropolitan of France, Exarch of Europe), Niemiec (Metropolitan of Germany, Exarch of Central Europe), Szwajcarii (Metropolitan of Helvetia, Exarch of Europe), Włoch i Malty (Metropolitan of Italia and Melite, Exarch of All Thrace), Hiszpanii i Portugalii (Metropolitan of Hispania

and Portugal, Exarch of Mediterranean Sea), wreszcie Szwecji i całej Skandynawii (Metropolitan of Sweden and All Scandinavia, Exarch of Northern Lands), podobnie jak jego jurysdykcję uznają narodowe Cerkwie prawosławne Finlandii oraz Estonii, a niegdyś również Łotwy. W przypadku trzech wymienionych na końcu wspólnot eklezjalnych nietrudno domyśleć się, iż na tym obszarze mamy do czynienia z warunkowaną względami historycznymi (geo-politycznymi) płaszczyzną antagonizmów pomiędzy Patriarchatem Ekumenicznym a Patriarchatem Moskiewskim. W odniesieniu do Finlandii (podobnie, jak i Polski, o czym nie miejsce się tu rozpisywać) już one wygasły i od sześciu dekad (dokładnie od 1957 roku) nie ma tu żadnych aktualnie tłących się konfliktów, natomiast co się tyczy krajów nadbałtyckich (z wyjątkiem Litwy) takowe nadal istnieją, jakkolwiek stan rzeczy odmiennie przedstawia się w Estonii, a odmiennie na Łotwie. W przypadku tej pierwszej, „on February 20, 1996, the Ecumenical Patriarchate reactivated the Autonomous status of the Estonian Orthodox Church, [but] the Russian Church objected to these moves and although negotiations ensued, leading to agreement on some matters, today there are two parallel jurisdictions in Estonia – one under the Ecumenical Patriarchate and one under the Russian Church” (s. 151-152). Inaczej na Łotwie, tam bowiem „under pressure by the Russian Church, the Autonomy of the Latian [Orthodox] Church was deemed inactive in April 1978”, która to sytuacja utrzymuje się po dziś dzień. Warto też zwrócić w owym kontekście uwagę na rozdział *Extra-Territorial Jurisdiction*, którego tytuł niewiele mówi niezorientowanemu czytelnikowi, podczas gdy uwzględnione tam stuktury, podległe patriarchsze Konstantynopola, to: *Albanian Orthodox Diocese in the USA*, *Carpathorussian Orthodox Diocese in the USA*, *Exarchate of Russian Orthodox Parishes in Western Europe*, *Ukrainian Orthodox Church of America and the Diaspora* oraz *Ukrainian Orthodox Church of Canada* (s. 156-158), które to trzy ostatnie siłą rzeczy stanowią przedmiot dalszych nieporozumień pomiędzy Patriarchatem Ekumenicznym a Patriarchatem Moskiewskim, o których po stronie katolickiej nieraz się zapomina, jak gdyby nie zważając na to, że pierwszeństwo patriarchy Konstantynopola w świecie prawosławia ma charakter wyłącznie honorowy, podczas gdy w aspekcie jurysdykcji każda jedna spośród autokefalicznych Cerkwi twardo zabiega o własne interesy, niezbyt niechętnie przystając na ustępstwa na rzecz «siostrzanych» wspólnot (czego jakże wymowną ilustrację stanowił niefortunny Sobór Panprawosławny z czerwca 2016 r.).

Skoro zaś pojawił się tu wątek odmiennego spojrzenia na konkretną rzeczywistość eklezjalną z perspektywy katolickiej oraz prawosławnej, warto zwrócić uwagę jeszcze na dwa fragmenty prezentowanej publikacji. Wśród pomieszczonych na jej końcu aneksów znajdują się – mające charakter pomocniczy – wykazy cesarzy rzymskich i bizantyjskich, sułtanów osmańskich, wreszcie papieży rzymskich (ten przymiotnik jawi się tu konieczny, skoro tytułem papieży posługują się również zwierzchnicy Kościoła Koptyjskiego czy prawosławni patriarchowie

Aleksandrii). Ich zestawienie chronologiczne, w sposób wymowny zatytułowane *The Patriarchs of Rome* (s. 245-255), podzielone jest na cztery «sekcje», mianowicie: *Bishops of Rome* (do roku 314), dalej *Metropolitans of Rome* (lata 314-366), z kolei *Patriarchs of Rome* (lata 366-1073), wreszcie *Popes of Rome* (od roku 1073), przy czym *terminus a quo* dla tej ostatniej «kategorii» stanowi pontyfikat papieża-reformatora Grzegorza VII. Na tym jednak nie wyczerpuje się specyfika owego spisu, odnośnie do którego autor wprost zaznacza w nagłówku, iż „this listing is written from an Orthodox perspective”, czego pochodną stanowi również fakt, iż przy każdym z papieży – począwszy od 1054 roku, kiedy to rozłam pomiędzy Kościołem Wschodnim i Zachodnim stał się niekwestionowanym faktem – nie omieszkało odnotować „Rome’s unilateral deviations from the common faith which are considered heretical by the Orthodox Church” (s. 245). Owych rzymskich «herezji» (z punktu widzenia prawosławnych teologów) z biegiem czasu zresztą przybywa (każda zaś spośród nich oznacza jedną więcej przeszkodę w dialogu ekumenicznym), przy czym przy Leonie IX (papież 1049-1054) i kilku jego następcach jest to wyłącznie „filioque”, od Grzegorza VII (papież 1073-1085) już „filioque + universalism”, od Grzegorza X (papież 1272-1276) „filioque + universalism + purgatory” (doszła zatem kwestia czyśćca), po czym dopiero od Piusa IX (papież 1846-1878) lista ta wydłużyła się o dwie dalsze pozycje i brzmi: „filioque + universalism + purgatory + immaculate conception + infallibility” (dogmaty o Niepokalanym Poczęciu NMP oraz o papieskiej nieomyślności w sprawach wiary). Piszący te słowa nie spotkał się nigdzie we współczesnej literaturze z analogicznym wykazem patriarchów Konstantynopola (czy którychkolwiek innych zwierzchników autokefalicznych Cerkwi prawosławnych) z wyszczególnieniem ich – w perspektywie katolickiej – «herezji» (to pojęcie wyszło zresztą – w dobie dialogu ekumenicznego – z użycia w odniesieniu do opisu dzielących współczesne wspólnoty eklezjalne różnic doktrynalnych), co zdaje się świadczyć o odmiennej wrażliwości autorów po «naszej» i po «tamtej» stronie, jakkolwiek może i dobrze, że sprawa postawiona została przez D. Kiminasa w sposób tak jasny, bowiem pozwala uwolnić się od złudzeń w materii, w jaki sposób katolicyzm jest postrzegany w przynajmniej niektórych kręgach prawosławia, co tłumaczy też widoczny «chłód» z ich strony we wzajemnych relacjach.

Drugi fragment, na który warto spojrzeć w duchu porównawczym, to niezbyt obszerny objętościowo, niemniej zasługujący na dostrzeżenie rozdział *Titular Hierarchs* (s. 164-168), jako że mowa już była wyżej – przy prezentowaniu opracowania C. Patocka – o nadawanych biskupom-wikariuszom w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej tytułach urobionych od nazw ważniejszych ośrodków życia religijnego na terenie danej eparchii (jak – w naszych rodzimych warunkach – Supraśl, Hajnówka czy Bielsk Podlaski), w którym to kontekście nasuwa się uzasadnione pytanie, jak rzecz przedstawia się w odniesieniu z kolei do Patriarchatu Ekumenicznego i jego struktur. Już zresztą na s. 134 pojawia się interesujący w tej materii

wątek, związany z tytułem zwierzchników prawosławia na Wyspach Brytyjskich, noszących miano arcybiskupów Thyatiry. Jak tamże wyjaśniono, „the city of Thyatira (located 85 km northeast of Smyrna) [...] became a Diocese under the Metropolitanate of Sardis in 325 A.D., [but] the city fell to the Ottoman Turks in 1307, and its Diocese was abolished soon thereafter. The Metropolitanate of Thyatira was re-established in March 24, 1922 with its See in London, having jurisdiction in all Western and Central Europe (it was renamed Metropolitanate of Thyatira and Great Britain on April 15, 1924)”.

Niewykluczone, że mamy tu do czynienia z adaptacją na gruncie struktur Patriarchatu Ekumenicznego wzorców zaczerpniętych z praktyki Kościoła Katolickiego, niemniej zwyczaj nadawania stolic tytularnych jest tam o wiele starszy, jak bowiem w innym miejscu wyjaśnia D. Kiminas, „the practice of electing Hierarchs with titles of long-dissolved eparchies of the Ecumenical Patriarchate started some years before the fall of Constantinople” (a więc krótko przed połową XV w.), przy czym „titular Metropolitanates stayed mostly in Constantinople, while titular Bishops usually served as assistants to Hierarchs of the existing Metropolitanates” (s. 164), a zatem całkiem podobnie, jak w realiach katolicyzmu, bowiem biskupi tytularni pełnią przeważnie posługę w diecezjach w charakterze biskupów pomocniczych, podczas gdy tytularni arcybiskupi pracują w dykasteriach Kurii Rzymskiej oraz w dyplomacji Stolicy Apostolskiej (w jednym i w drugim przypadku są niemniej – nie tak znów rzadkie – wyjątki od «reguły»). Tak też na s. 164-168 autor prezentowanej publikacji zestawia szereg chronologiczny tytularnych metropolitów oraz arcybiskupów (biskupów już nie) za okres poczynając od 1600 roku aż do czasów współczesnych, obejmujący wprawdzie ledwie 110 nazwisk, ale też nie należy zapominać, jak znaczna dysproporcja w liczebności członków episkopatu zachodzi pomiędzy Patriarchatem Ekumenicznym (według rocznika *Orthodoxia 2016-2017* było ich w tamtym momencie niespełna 130 – wliczając w to hierarchów z Finlandii i Estonii), a Kościołem Katolickim (grono bez mała 5000 «następców Apostołów»). Wiele nazw owych stolic tytularnych, na które święceni byli hierarchowie prawosławni z tego grona, brzmi zresztą «swojsko» dla badacza dziejów rodzimego episkopatu, jako że te same tytuły otrzymywali również hierarchowie katolicy, wpisani w dzieje Kościoła w Polsce, co zresztą nie powinno budzić jakiegokolwiek zdziwienia, skoro chodzi o wspólne tradycji chrześcijańskiej Wschodu i Zachodu dziedzictwo pierwszych wieków.

Podsumowując, można stwierdzić, iż obie zaprezentowane tu publikacje (mankamentem tej autorstwa D. Kiminasa jest brak jakichkolwiek indeksów, podczas gdy geograficzny byłby szczególnie pożyteczny – w tym jednym punkcie prezentuje się ona *in minus* przy porównaniu z edycją C. Patocka) z jednej strony stanowią niewątpliwą pomoc warsztatową dla badacza Kościołów Wschodnich, z drugiej zaś pewien wzorzec – choć niewolny od braków – pod kątem przygotowania w przyszłości analogicznego charakteru pomocy warsztatowych dla

historyka Kościoła w Polsce, który w materii tej nie ma większego wyboru, zmuszony będąc sięgać albo do *Katalogu arcybiskupów i biskupów rezydencjalnych metropolii i diecezji polskich obrządku rzymskokatolickiego do czasów współczesnych* sprzed czterdziestu lat – w opracowaniu K. Doli (solidnego, wszakże obejmującego wyłącznie ordynariuszy – z pominięciem episkopatu tytularnego), albo też do *Organizacji Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku (informatorium historyczne)* M. Jakubowskiego i M. Solarczyka, wprawdzie stosunkowo świeżej daty edycji (2011), niemniej – określając rzecz bardzo łagodnie – pozostawiającej nadzwyczaj wiele do życzenia pod względem poziomu przygotowania. Swoją drogą jest to rzeczą poniekąd zdumiewającą, iż jak dotychczas nie powstało kompendium chronologiczne dziejów polskiego Kościoła (w szerokim tego pojęcia rozumieniu, tj. z uwzględnieniem różnych denominacji, a nie wyłącznie katolicyzmu), przy czym nie chodzi o kalendarium historyczne rejestrujące co ważniejsze wydarzenia z jego przeszłości (tego typu publikacje bowiem istnieją), lecz właśnie o *vademecum* zawierające m.in. krytycznie zestawione wykazy rządców poszczególnych diecezji, podobnie jak wyższych przełożonych wspólnot życia konsekrowanego (z jednej strony opatów czy prepozytów generalnych, z drugiej zaś generałów i prowincjałów zakonów oraz zgromadzeń zakonnych) – żeby na tym (jako ściśle łączącym się z tematyką obecnej recenzji) poprzestać w niniejszym wyliczeniu. Póki co, tego rodzaju informacji trzeba poszukiwać w rozmaitych rozproszonych publikacjach – nieraz starszej daty, często przy tym nie mając pewności, na ile odpowiadają one aktualnemu postępowi badań. I – co gorsza – nie za bardzo widać (spoglądając na publikowane zestawienia bibliograficzne lub też wertując łamy czasopism kościelno-historycznych) «chętnych» do podjęcia się tego rodzaju wyzwania, zdecydowanie bowiem dominuje we współczesnym piśmiennictwie przyczynkarstwo, a powstające – niekiedy nawet dość obszerne – monografie dotyczą pojedynczych parafii lub życia i działalności postaci znanych wyłącznie w wymiarze lokalnym, podczas gdy mało który spośród biskupów doby staropolskiej tudzież porozbiorowej doczekał się krytycznie opracowanej biografii, a diecezje, na czele których oni stali, syntezy swych dziejów. Warto tedy postawić pytanie (pozostawiając je tutaj bez odpowiedzi, ta bowiem wydaje się oczywista), czy aby na pewno właściwa jest sytuacja, kiedy owe liczne opracowania na tematy «pomniejszych» nie prowadzą w dalszej kolejności do jakiegokolwiek próby szerszego spojrzenia (w ujęciu monograficznym), lecz okazują się w praktyce być celem samym w sobie.